

Əsmər Hüseynova⁴²

**ƏKBƏR AĞAYEV MİLLİ VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAF
QANUNAUYGUNLUQLARI HAQQINDA**

Azərbaycan elmi-nəzəri fikrinin inkişafında mühüm keyfiyyətləri olan tənqidçi ədəbiyyatşünaslar sırasında filologiya elmləri doktoru, professor Əkbər Ağayev özünün geniş erudisiyası, sərhədsiz elmi maraq dairəsi ilə seçilən tədqiqatçı alimlərdən biri kimi tanınır.

O, elmi fəaliyyətə başladığı keçən əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısından etibarən ədəbiyyat tarixi, müasir ədəbi proses, ədəbi əlaqələr, tərcümə məsələləri, ayrı-ayrı xalqların ədəbi-tarixi təcrübəsi, bir küll halında dünya ədəbiyyatının bir çox nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı ətrafında sanballı tədqiqat və araşdırmalar aparmış, böyük zəhmət və axtarışlar tələb edən bu sahələr üzrə məqalə və tədqiqatları, fundamental monoqrafiyalar qələmə almışdır.

Məlumdur ki, milli ədəbi – tarixi təcrübənin ayrı – ayrı yaradıcılıq mərhələləri, onun aparıcı şəxsiyyətlərinin bədii irsini öyrənmək, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmək hər bir ədəbiyyatşünas və ədəbiyyat tarixçisi üçün vacib şərtlərdən biridir. Çünki, milli ədəbiyyatın spesifik cəhətlərini, mövzu və ideyalar aləmində nəzərə çarpan məziyyətləri təhlil süzgəcindən keçirmədən, bu sahədə dərin bilgilərə malik olmadan digər qardaş xalqların və dünya xalqlarının yaratdıqları ədəbiyyatın mahiyyət və mündəricəsi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə təsəvvür yaratmaq mümkün deyil.

Bir tənqidçi – ədəbiyyatşünas kimi Əkbər Ağayevin elmi – nəzəri fəaliyyəti sovet ideologiyasının bərqərar olduğu dövrə təsadüf etdiyindən onun milli ədəbiyyat və ədəbi – tarixi təcrübə ilə bağlı mülahizələrində stereotiplərə, normativləşən yanaşmalara meyil məhz siyasi cəmiyyətin təsisat sistemindən irəli gəlməsi mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Bəllidir ki, mövcud cəmiyyətin və onun ideoloji populyatlarının əsas dayaq sütunları milli və beynəlmiləl təməl üzərində qərarlaşırdı. Milli mədəniyyət, onun vacib və zəruri komponentlərindən biri olan ədəbiyyat əslində vahid bir ideoloji mərkəzdən – sovet ideologiyasının tələb etdiyi müddəalar nəzərə alınmaqla fəaliyyət göstərmək, yaradıcılıq axtarışlarına rəvac vermək məcburiyyətində qalırdı. Milliliyin müəyyən nəzarət və təzyiqlər şəraitində bir şüar kimi sovet ideoloji maşının basqıları altında əsasən vahid bir mədəniyyət formalaşdırmaq cəhdi sovet quruluşunun bərqərar olduğu yetmiş ildən artıq bir dövrdə özünü bütün mənzərəsi ilə nümayiş etdirməsi buna əyani bir nümunə kimi göstərilə bilər.

Milli ədəbi – bədii düşüncəsinin mahiyyətində dayanan səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edilən tədqiqatlarda problemə daha əhatəli baxış bucağından münasibət bildirilərək belə bir qənaətə gəlinir ki: “Belə ki, estetik yetkinliyi artan, realizmi, tarixi düşüncəsi, həqiqət hissi qivvətlənən ədəbiyyatlarımızda bütünlükdə gerçəkliyə, o cümlədən xalq həyatı və xarakterinin özünəməxsusluğuna nüfuz dərinləşmişdir; varlığın konkret – milli müəyyənliyində inkişafının zəruriliyi ilə əlaqədar əsərlərin başlıca komponentlərində milli əlamətlərin təzahürü sənətkarları da, tədqiqatçıları da düşündürmüşdür.” (1; 3)

Əkbər Ağayevin milli ədəbiyyatın ideya – sənətkarlıq axtarışlarının müəyyənliyi istiqamətində iki əsas konseptual müddəanı əsas götürməsi, hər şeydən əvvəl, ədəbi tarixi təcrübənin inkişaf xüsusiyyətlərinə söykənir, onun çoxəsrlik yaradıcılıq dövrləri və mərhələləri üçün dəyişməz, stabil mahiyyət kəsb edirdi. Bu nəzəri – estetik kateqoriya ənənə və novatorluq idi. Alim bir növ bütün ədəbi – bədii təcrübələr üçün bu vacib komponentlərdən çıxış edərək milli ədəbiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərini, onun dünya ədəbi – mədəni fikri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini məhz bu meyarlar əsasında üzə çıxarılmasına nail olurdu.

Yüksək sənətkarlıqla dərin bəşəri hiss və düşüncələri ədəbi – bədii fikrin ifadə imkanlarında gerçəkləşdirmək milli və dünya ədəbiyyatının, hansı coğrafi məkanda yaranmasından asılı olmayaraq söz sənətinin əsas məram və məqsədi kimi müəyyənlişməsi Əkbər Ağayevin tədqiqatçı xarakterli araşdırmalarında özünün dərin və əhatəli təşkilini tapır.

Alimin Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir, Yusif Vəzir Cəmənəminli, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun kimi müxtəlif dövrlərdə yaşayıb yaradan, ayrı-ayrı üslub və cərəyanların təmsilçiləri olan sənətkarların yaradıcılığını belə bir tarixi – müqayisəli aspektdən araşdırması, hər şeydən əvvəl, milli – ədəbi tarixi təcrübənin fakt və hadisələrini, şəxsiyyətlərini öyrənməklə yanaşı, həm də bu sənətkarları dünya ədəbiyyatının korifeyləri ilə bir cərgədə görmək, əsərlərində qaldırılan ictimai mətləbləri, insanpərvərliyi, dərin humanizmi konkret faktlar və nümunələr əsasında üzə çıxarılmasına stimulaşdırırdı.

Məsələn, Əkbər Ağayev böyük mütəfəkkir, humanist sənətkar kimi Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsini məhz milli və bəşəri xüsusiyyətlərinə görə dəyərləndirir, şairin dünya ədəbiyyatının tanınmış simaları ilə bir sırada dayanmaq məharətinin (istedadının) məhz millilikdən, milli dəyərlərdən, tarixi keçmişə sədaqətdən öz başlanğıcını götürdüyünü əyani surətdə təsdiqləyir. Alimin son dərəcə nümunələşdirici qənaətlərində bu mühüm cəhət özünü qabarıq nümayiş etdirir. O yazır: “ Nizaminin ədəbi irsinin, onun yaşadığı dövrün tədqiqatçı bir sıra maraqlı faktları meydana çıxarmışdır. İndi artıq təkə Nizaminin yaradıcılığı ilə məşğul olan ədəbiyyatşünaslar deyil, demək olar ki, bütün ədəbi ictimaiyyət təsdiq edir ki, Nizaminin humanizmi, onun fəlsəfi fikirləri, öz zamanəsinə görə qabaqcıl ictimai – siyasi görüşləri onun yaradıcılığının mahiyyət etibarını ilə xalqa yaxın olması bu böyük şairi dünya ədəbiyyatının bir sıra böyük şəxsiyyətləri ilə xüsusən Qərbi Avropada intibah dövründə yetişmiş görkəmli və mübariz yazıçılarla müqayisə etməyə imkan verir.” (2; 3)

⁴² AMEA esmer74.17@mail.ru

Müəllifin Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı əsasında irəli sürdüyü bu mülahizələrdə milli ədəbi – tarixi təcrübəni dünya ədəbiyyatının maraq dairəsinə çevrilməsini gerçəkləşdirən məqamlar özünü bütün mənzərəsi ilə əks etdirir. Sözüün yaxşı mənasında burada millilik bəşəri ideyalara çıxışa əlverişli zəmin yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir.

Milli ədəbi – bədii düşüncənin inkişafı bu mənada ayrı – ayrı ədəbiyyatlar arasında qarşılıqlı təsir və ədəbi əlaqələrin də yaranmasına təkan vermək, bu istiqamətdə fəal yaradıcılıq ab – havasının formalaşmasına zəmin yaratmaq iqtidarındadır. Bu baxımdan Əkbər Ağayevin elmi irsində milli ədəbiyyatların inkişafı, gələcək perspektivləri ilə bağlı maraq doğuran, obyektiv reallıqlardan yaranan mülahizələr irəli sürülür. Heç təsadüfi deyil ki, alimin tədqiqatlarının mühüm bir hissəsi milli ədəbiyyatlarla: Azərbaycan, rus, gürcü, Ukrayna, Belarus, qazax, özbək kimi keçmiş postsovet (ümumittifaq) məkanında yaşayan xalqların ədəbi – bədii təcrübəsini araşdırılması ilə məhdudlaşmış qalmır, əksinə bu coğrafiyalarda yaşayıb yaratmış (yaşayıb yaradan) bir çox sənətkarların digər xalqların nümayəndələri olan sənətkarların yaradıcılığına və yaxud konkret bir qələm sahiblərinin ayrılıqda götürülən respublikanın ədəbi mühitinə təsiri səviyyəsində öyrənilməsi hələ keçən əsrin 40-cı illərində yazılan problem məqalələrində və kitablarda özünü qabarıq nəzərə çatdırırdı. Bu mənada alimin Aleksandr Serqeyeviç Puşkin, Mixayıl Yuriyeviç Lermantov kimi XIX əsr rus klassik poeziyasının parlaq nümayəndələri olan sənətkarların yaradıcılığında Qafqaz və bilavasitə Azərbaycanla bağlı mövzu, motiv və süjetləri sadəcə olaraq bir təsadüfi hal olaraq dəyərləndirmirdi, əksinə, bu ərazilərdə yaşayan xalqların adət – ənənəsinə, yaşam tərzinə, psixologiyasına xas olan xarakterik cəhətlərin onlarda oynadığı təbəddülatları poetik bir səviyyədə ifadəsinə nail olmaq cəhdi hesab edirdi. Bu mənada Əkbər Ağayev böyük rus şairi A.S.Puşkinin Qafqazla bağlı şeirlərində öz təbiəti və əsrarəngiz gözəllikləri ilə insanı heyretə gətirən məqamların poetik bir səviyyədə ifadəsinə diqqəti yönəldərək maraq doğuran qənaətlərə gəlirdi. Belə bir xüsusiyyətləri alimin “M.Y. Lermontov və Azərbaycan” (1941) kitabında da görmək mümkündür. Yaxınlıq, oxşar cəhətlər, folklor ənənəsində və yazılı ədəbiyyat nümunələrində səsleşən məqamları üzə çıxarmaq və onun əsasında konkret nəticələrə gəlmək bu kitabın mahiyyətində dayanan əsas məziyyətlərdəndir. Əkbər Ağayev məsələnin bu tərəfinə obyektiv nəzər yetirməklə əsrlərlə davam edən əlaqələrin ədəbi – mədəni tarixinə ekskurslar edərək belə bir qənaətə gəlir ki: “Lermantov Azərbaycan folklorunda öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə və rus folkloruna yaxın olan və uyğun gələn cəhətlər tapdığı kimi Azərbaycan xalqı da onun yaradıcılığında öz milli arzuları, hissləri və tradisiyaları (oxu: ənənələri – Ə.H) ilə uyğun gələn, səsleşən cəhətlər tapmışdır.” (3; 21)

Əkbər Ağayevin Azərbaycan ədəbiyyatının rus ədəbi – mədəni mühiti ilə qarşılıqlı əlaqələrini belə bir kontekstdə təhlilə yönəltməsi həm də hər iki xalq arasında uzun əsrlik tarixi olan ictimai – siyasi – iqtisadi münasibətlərin nəticəsi kimi dəyərləndirilməsi də bu mənada obyektiv reallığa söykənir.

Aydın həqiqətdir ki, rus ədəbiyyatına və onun yaratdığı milli – mədəni dəyərlərə yaxından bələd olmaq əslində Avropaya və digər dünya xalqlarının ən yaxşı ədəbi – bədii nümunələrinə məhz rus dilinin vasitəsilə çıxışa geniş imkanlar yaratmış, uzun müddət çoxsaylı xarici ölkələrin ən yaxşı ədəbiyyatlarından seçmələr bir çox hallarda bu dilin imkanları sayəsində Azərbaycan oxucusuna çatdırılmışdır.

Əkbər Ağayevin M.Y.Lermontova və A.S.Puşkinə həsr olunan məqalə və tədqiqləri bir daha onu təsdiqləyir ki, XIX əsr rus ədəbiyyatının “qızıl dövr”ünü təmsil edən bu sənətkarların yaradıcılığında nəzərə çarpan yüksək dəyərlər, milli ruh və azadlıq idealları digər ədəbiyyatlar üçün də bir örnək, nümunə ola bilər. Və belə bir məqamlar şövq – təbii olaraq qarşılıqlı təsirin və ədəbi əlaqələrin formalaşmasında əlverişli zəmin yarada bilər. Əslində hər iki sənətkarların əsərlərindəki milli kolorit, poetik cazibədarlıq yalnız pafos və özünü ifadə imkanları ilə məhdudlaşmış qalmır, burada bütün insanlığı və bəşəriyyəti narahat edən ümdə problemlərə də münasibətdən sərf – nəzər edilmir.

Əkbər Ağayevin rus klassiklərindən M.V. Lermontov, A.İ.Gertsen, V.Q.Belinski, N.Q.Çernişevski, Q.İ.Uspenski, A.P.Çexov, N.A.Nekrasov, A.S.Qribayedov, V.Q.Korolenko, D.İ.Pisarev, A.M.Qorki, V.V.Mayakovski, V.Lavrenov, A.N.Ostrovski, L.Lenov, S.Yesenin kimi sənətkarlar haqqında qələmə alınan məqalələrində və kitablarda rus ədəbi – bədii düşüncəsi məhz milli ədəbiyyat faktı kimi nəzərdən keçirilir və şübhəsiz ki, onun dünya ədəbi – mədəni dəyərləri ilə səsleşən məqamları da diqqətdən kənar qalmır.

Alimin bu sahələrdəki elmi fəaliyyətinin istiqamətləri barədə irəli sürülən mülahizələrdə belə bir qənaətə gəlinir ki, “Ə.Ağayev klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm yaradıcılıq problemləri ilə yanaşı, rus və dünya ədəbiyyatının tədqiqi, təbliği sahəsində ardıcıl, məqsədyönlü fəaliyyət göstərən tədqiqatçılardan biri olmuş, maraq dairəsi ədəbiyyat və sənət aləminə gəldiyi ilk illərdən etibarən heç bir məhdud sahəyə sığmıb qalmamış, əksinə, daha genişmiqyaslı coğrafi məkanın ədəbi – mədəni sərvətlərini təhlil və tədqiqat obyektinə çevirmək ehtirası, yaradıcılıq məziyyəti heç vaxt onu tərk etməmişdir. Əhatəli, miqyaslı problemə, tədqiqata meyil, ayrı – ayrı xalqların ədəbi – bədii nümunələrini təbliğ etmək, həm də həmin nümunələrin Azərbaycan ədəbi – nəzəri fikri üçün əhəmiyyətini üzə çıxarmaq cəhdi Ə.Ağayevin nəzəri irsində estetik tələb və ehtiyac kimi nəzərə çarpır. (4; 106)

Ədəbiyyat

1. Hüseyinov A. Müxtəlifliyin birliyi (Sovet ədəbiyyatında milliliklə beynəlmilləliyin dialektik vəhdəti), Bakı, “Yazıçı”, 1983.
2. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı, Bakı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 172 s.
3. Ağayev Ə. M.Y.Lermontov və Azərbaycan. Bakı, Azərneşr, 1941.
4. Mirzəzadə Q. Tənqidçi dünyası (Əkbər Ağayevin ədəbi – tənqidi görüşləri) Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2000, 158 s.

Xülasə

Məqalədə tanınmış tənqidçi - ədəbiyyatşünas, respublikada ədəbi əlaqələr və xarici ölkələr ədəbiyyatı üzrə görkəmli mütəxəssis professor Əkbər Ağayevin yaradıcılığından bəhs olunur. Onun milli və dünya ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri qarşılıqlı təsir və onu doğuran ədəbi – ictimai amillər zəngin faktlar əsasında göstərilir. Araşdırmaları elmi – nəzəri materiallar əsasında təhlilə yönəldilir. Alimin keçən əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısından etibarən milli - ədəbi

tarixi təcrübənin inkişaf xüsusiyyətlərini, xüsusi olaraq klassik sənətkarların yaradıcılıq irsini Avropa və dünya ədəbi - bədii fikrinin nailiyyətləri ilə tarixi – müqayisəli aspektdə öyrənilməsi məsələsi prioritet istiqamət kimi götürülür.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun kimi sənətkarların yaradıcılıq irsi Əkbər Ağayevin milli ədəbiyyatla bağlı tədqiq xarakterli məsələlərində nəzərə çatdırılır. Bu məsələlər tənqidçinin monoqrafiyalarında ciddi araşdırma hədəfi seçilir. Dərin humanizmi və xəlqiliyi ilə seçilən bu sənətkarların yaradıcılığı dünya ədəbi – bədii fikri ilə müqayisəyə çıxarılır. Haqlarında səsleşən məqamlar geniş təhlilə cəlb edilir.

Milli ədəbi – tarixi təcrübənin spesifik cəhətlərinin Azərbaycan ədəbi – bədii təcrübəsi ilə paralel olaraq keçmiş ümumittifaq miqyasında dəyərləndirilir. Əkbər Ağayevin tədqiqinə əhəmiyyətli dərəcədə yer ayrılması məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilir. Bu yöndə çoxəsrlik ədəbi – ictimai – mədəni əlaqələr rus ədəbiyyatının seçilərək müəyyənləşdirilməsi ətrafında geniş və əhatəli təhlillər aparılır.

Açar sözlər: : *Əkbər Ağayev, tənqidçi, rus ədəbiyyatı, ədəbi təcrübə, mədəni əlaqələr*

Акбар Агаев о закономерностях развития отечественной и мировой литературы Резюме

В статье рассматриваются работы известного критика - литературоведа, известного специалиста по республиканским литературным связям и литературе зарубежных стран - Акбара Агаева. Он основан на богатых фактах, особенностях развития мировой литературы, взаимодействии и литературных и социальных факторах, которые ее создают. Начиная со второй половины 30-х годов прошлого столетия, приоритетным является изучение особенностей развития отечественного литературно-исторического опыта, особенно исторического наследия классических художников с достижениями европейского и мирового литературного и художественного мышления.

Низами Гянджеви, Махсати Гянджеви, Имададдин Насими, Мохаммад Физули, Мирза Фатали Ахундзаде, Джалил Мамедгулузаде, Мирза Алекпер Сабир, Гусейн Джавид, Самад Вургун связаны с национальной литературой Акбара Агаева. Эти вопросы являются предметом серьезных исследований в монографиях критика. Творчество этих художников, отличающихся глубоким гуманизмом и фольклором, сравнивается с литературным и художественным мышлением мира.

Специфика отечественного литературно-исторического опыта оценивается во всесоюзном масштабе параллельно с азербайджанским литературным и художественным опытом. В центре внимания находится проблема значительного выделения исследований Акбара Агаева. В связи с этим проводится обширный и всесторонний анализ выборочного определения русской литературы для многовековых литературно-социокультурных отношений.

Ключевые слова: *Акбар Агаев, критик, Русская литература, литературный опыт, культурные отношения.*

Akbar Agayev about the regularities of development of national and world literature Summary

The article discusses the work of a famous critica literary critic, a well-known specialist in republican literary relations and literature of foreign countries - Akbar Agayev. Features of the development of world literature, mutual influence and the literary and social factors that generate it are based on rich facts. Starting from the second half of the 1930 s, the study of the peculiarities of the development of local literary and historical experience, in particular the achievements of European and world literary and artistic thinking of the classical artists, is a priority.

Nizami Ganjavi, Mahsati Ganjavi, Imadaddin Nasimi, Mohammad Fizuli, Mirza Fatali Akhundzade, Jalil Mammadguluzade, Mirza Alekper Sabir, Huseyn Javid, Samad Vurgun are associated with the national literature of Akbar Agayev. These issues are the subject of serious research in the critic's monographs.

The creativity of these artists, distinguished by deep humanism and folklore, is compared with the literary and artistic thinking of the world.

The specifics of the domestic literary and historical experience is evaluated on an all-Union scale in parallel with the Azerbaijani literary and artistic experience. The focus is on the significant highlight of Akbar Agayev's research. In this regard, an extensive and comprehensive analysis of the selective definition of Russian literature for centuries-old literary and sociocultural relations is carried out.

Key words: *Akbar Aghayev, critic, Russian literature, literary experience, cultural relations.*

Rəyçi: Qürbət Əlimirzə oğlu Mirzəzadə
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent